

Een Europese Grondwet in het aanschijn van Europa's multinationaliteit

Philippe Gérard

Onder wetenschappelijke begeleiding van Prof. Dr. R. Foqué

1. INLEIDING

Tijdens het weekeinde van 12 en 13 december 2003 kwamen de Europese Staats- en Regeringsleiders in Brussel voor de negende keer samen in het kader van de Intergouvernementele Conferentie die moest leiden tot de opstelling van een nieuw Europees Verdrag dat moet dienen als Grondwet voor de Europese Unie. Het doel van deze bijeenkomst was het vaststellen van de definitieve tekst van het nieuwe verdrag. De Europese leiders zijn hier toen echter niet in geslaagd. Onenigheid, vooral over de stemmenverdeling in de Europese Raad, verhinderde de vaststelling van een definitieve tekst voor het Grondwettelijk Verdrag. Tijdens de Europese Raad van 25 en 26 maart 2004 werden de besprekingen hervat. Uiteindelijk werd, na een aantal voorbereidende vergaderingen door de ministers van buitenlandse zaken, een definitieve tekst aangenomen tijdens de Europese Top van 17 en 18 juni 2004. Hiermee is het Grondwettelijk Verdrag nog niet in werking getreden. Het is nu aan de nationale parlementen om het Verdrag te ratificeren, al dan niet voorafgegaan door een referendum.

Het project dreigde op de lange baan geschoven te worden en euroscepticisme dreigde de overhand te halen. Toch is het belangrijk zich niet over te geven aan een nalatig *défaitisme*, zeker gelet op het feit dat het Verdrag nog moet geratificeerd worden, maar op zijn minst even te reflecteren over de waarde, het nut en de problemen van een dergelijke grondwettelijke tekst in het kader van de multi- of plurinationale grondvesten van de Europese Unie. Vooral in het kader van de legitimiteit van het Europese institutionele bouwwerk is het belangrijk na te denken over het wezen van een grondwet in verhouding met datgene waarop zij is of behoort te worden gegrond. Dit impliceert dan weer dat de verschillende visies (zowel van eurosceptici-nationalisten als eurofederalisten-constitutioneel patriottisten) op het ethos ten aanzien van nationaliteit in de Europese Unie aan een kritische blik worden onderworpen.

Het is niet de eerste keer dat een Europese Grondwet een heikel punt vormt in het discours over de Europese integratie. Sinds een aantal jaren wordt hierover een polemiek gevoerd in het Europese debat. Niet in het minst kreeg het

Europese constitutionele debat een impuls van het arrest van het Duitse Grondwettelijk Hof, het *Bundesverfassungsgericht*, aangaande het Verdrag van Maastricht.¹ De omstreden rechtspraak van het *Bundesverfassungsgericht* gaf rechtstreeks en onrechtstreeks aanleiding tot een verscherping van de discussie omtrent een Europese Grondwet. Deze verscherping vond vooreerst plaats in de Duitse (*meta*-)rechtsleer, maar ook daarbuiten.

In het licht van de voorliggende ratificatie door de parlementen van de Lidstaten van de Europese Unie van de uiteindelijke tekst, is het niet onzinnig deze discussie opnieuw te bekijken teneinde de slaagkansen van het Europese constitutionele project als beleidsoptie, te beoordelen, gelet op het ethos van nationaliteit dat de verschillende visies onderbouwt.

Zo zal de stelling van voormalig rechter in het *Bundesverfassungsgericht* Dieter GRIMM en van David MILLER worden besproken, alsook de repliek van filosoof Jürgen HABERMAS op GRIMM. Dit alles in een contrasterende relatie tot bepaalde aspecten van het gedachtegoed van Carl SCHMITT.

2. HET MAASTRICHT-ARREST VAN HET BUNDESVERFASSUNGSGERICHT

Zonder in al te veel juridische techniciteit te vervallen moet dit arrest wat nader worden gesitueerd in het licht van de stelling van de eisende partijen en het antwoord van het Hof hierop teneinde het achterliggende ethos van nationaliteit te expliciteren. De eisers maakten bezwaar tegen de toetreding van Duitsland tot het Verdrag van Maastricht. Zij vochten hiertoe de toestemmingswet tot toetreding aan. Volgens de eisers zou de toetreding tot datzelfde verdrag een substantiële aantasting van door de Duitse Grondwet (*Grundgesetz* - GG) gewaarborgde rechten met zich hebben gebracht, namelijk een recht op democratische vertegenwoordiging in de Duitse *Bundestag* en een recht op deelname aan het staatsbestuur/soevereiniteit.² Door de overdracht van soevereiniteit naar het Europese niveau zou de soevereiniteit in het overheidshandelen niet meer uitgaan van en gesteund zijn op democratisch verkozen vertegenwoordigers in de *Bundestag*.³ Daarenboven was er reeds een aanzienlijk democratisch deficit op Europees niveau gelet op de marginale rol die het Europees Parlement volgens de eisende partijen in het Europese besluitvormingsproces speelde. Het Europees Parlement was immers geen echt parlement zoals dat in de Westerse constitutionele traditie begrepen wordt;⁴ daartoe mist het Europees Parlement immers de nodige controlebevoegdheden op de uitvoerende functies.⁵

¹ Bundesverfassungsgericht 12 oktober 1993, *BVerfGE* 89 (1993), 155-213.

² Artikel 38 en 20, Abs. 2, Satz 2 GG.

³ *BVerfGE* 89 (1993), 165.

⁴ En is dit nog steeds niet.

⁵ *BVerfGE* 89 (1993), 166.

Wat heeft het *Bundesverfassungsgericht* hierop geantwoord? Het Hof erkende inderdaad dat er een gevaar bestond dat artikel 38 GG (het recht op deelname aan verkiezingen voor de *Bundestag* en uitoefening van de soevereiniteit van de Natie) geschonden zou worden door een overdracht van bevoegdheden aan een supranationale entiteit zoals de Europese Unie, en dit des te meer gelet op het democratische deficit in het Europese besluitvormingsproces (Cfr. de geringe rol van het Europees Parlement).⁶ Maar een actuele schending was er niet volgens het Hof, aangezien Duitsland niet toetrad tot een verdrag houdende de oprichting van een Europese Staat steunend op een Europees Volk.⁷ Soevereiniteit bleef zo door de Lidstaten en Duitsland in het bijzonder behouden. Dit was van uitermate groot belang voor het Hof aangezien het gewaarborgde recht op deelname aan de uitoefening van het staatsgezag door verkiezingen er zich tegen verzet dat de bevoegdheden van de *Bundestag* dermate worden uitgehold dat het onaantastbaar verklaarde democratieprincipe aangetast wordt.⁸

Tot het onaantastbare gedeelte van dat principe behoort dat het staatshandelen van het volk uitgaat en eveneens dat het staatshandelen verantwoord moet worden ten opzichte van het volk. Het Hof stelde dat de concrete wijze waarop dit dient te gebeuren niet op exacte wijze vast te stellen is.⁹ Het democratieprincipe was niet geschonden door de toetreding van Duitsland tot het Verdrag van Maastricht en dus tot de daarmee ingestelde Europese Unie voorzover het democratische gehalte van dat supranationale bouwwerk ook gerealiseerd wordt.¹⁰

Democratie is, wil het geen formeel toerekeningsbegrip zijn, afhankelijk van bepaalde prejuridische vooropstellingen zoals de vrije ontmoeting van sociale krachten waarin politieke doelstellingen vorm krijgen.¹¹ De vraag is of het Hof hiermee bedoelde dat democratie slechts adequaat kan gedijen in een nationaal midden? Deze vraag moet positief beantwoord worden gelet op het hierna volgende.

Het Hof stipuleerde dat er een evenwicht moet zijn tussen enerzijds bevoegdheidsverdeling en anderzijds democratisch gehalte van de instellingen van de Lidstaten en van de Unie. Dit betekent dat wanneer de bevoegdheden van de Unie worden uitgebreid het institutionele apparaat van de Unie gelijkelijk moet worden gedemocratiseerd. Maar er zijn grenzen aan de bevoegdheidsuitbreiding van een supranationale organisatie *in casu* de Europese Unie. Immers, een politiek-intsitutionele entiteit heeft slechts

⁶ *Ibid.*, 171.

⁷ *Ibid.*, 181 en 188.

⁸ Artikel 79 Abs. 3 GG.

⁹ *BVerfGE* 89 (1993), 182.

¹⁰ *Ibid.*, 184.

¹¹ *Ibid.*, 185.

legitimiteit voor zover het berust op een staatsvolk, dat *relatief homogeen*, zichzelf politiek juridisch uitdrukt.¹²

De omstreden stelling van het Hof ligt in de verbinding van volk/natie als relatief homogene gemeenschap met democratische legitimiteit. Legitimiteit vereist een relatief homogene bevolkingsgroep die de basis is van een rechtsorde. Vooral het gebruik van het woord "homogeen" roept de aanvulling op tot "etnisch" homogeen als voorwaarde voor de politieke zelfbeschikking van een gemeenschap.

Dit is de zogenaamde "No Demos Thesis" in het kader van de Europese integratie, zij komt neer op het volgende: er is geen Europees Volk dat legitimerende drager kan zijn van een Europees institutioneel bouwwerk.

WEILER meent subjectieve en objectieve elementen te kunnen onderscheiden.¹³

Subjectieve elementen betreffen sociale cohesie, lotsverbondenheid en collectieve identiteit of het gevoel daarvan die allen resulteren in loyaliteit ten aanzien van lotgenoten en de gemeenschap die zij uitmaken. Deze subjectieve elementen vinden, als het goed is, hun neerslag in objectieve gegevens, zijnde gemeenschappelijke taal, religie, cultuur en geschiedenis. Wat de Europese Unie betreft zou het probleem zijn dat er geen objectieve elementen voorhanden zijn die, zo deze er al zijn, de subjectieve elementen kunnen bevestigen.

De notie Volk/Natie heeft een zeer enge band met de moderne democratische staat, zowel descriptief als normatief.¹⁴ In de moderne democratie stemt de minderheid in met een beslissing van de meerderheid vanuit de homogeniteit van de natie. Het behoren tot een zelfde natie, als relatief etnisch homogene *Schicksalsgemeinschaft* genereert loyaliteit ten opzichte van de meerderheidsbeslissing. Zo komt de legitimiteit van politieke instellingen voort uit het feit dat ze de emanatie van de Natie zijn, bron van alle soevereiniteit. Zo is het parlement in deze visie geen formeel representatiemechanisme dan wel een instelling die een intrinsieke band heeft met het Volk, met de Natie. Op deze wijze wordt *demos* vereenzelvigd met democratie. Bij gebrek aan een Europese Natie is er dan ook geen Europese democratie en *a fortiori* geen legitimiteit.

Wanneer voorgaande stelling toegepast wordt op de al dan niet wenselijkheid van een Europese Grondwet zal het antwoord wellicht negatief zijn. Dit is ook de mening van Dieter GRIMM, voormalig rechter in het *Bundesverfassungsgericht*.

¹² *Ibid.*, 185-186; er zij evenwel op gewezen dat het Hof niet het Europese integratieproces als zodanig negatief beoordeelde, dan wel de toenmalige Europese institutionele structuur tegenstelde aan een bepaalde opvatting van democratie. Inderdaad, er wordt uitdrukkelijk gesteld dat het *Grundgesetz* "integrationsoffen" is.

¹³ J. H. H. WEILER, "Does Europe Need a Constitution?", *European Law Journal* november 1995, 225-226.

¹⁴ *Ibid.*, 228-230.

3. DIETER GRIMM: WAAROM EUROPA BEST GEEN GRONDWET ZOU HEBBEN

in 1994, een jaar na het Maastricht-arrest hield Dieter GRIMM, voormalig rechter in het *Bundesverfassungsgericht*, te München een voordracht voor de “Carl Friedrich von Siemens Stiftung”, die de basis zou worden van een gelijknamig artikel “Braucht Europa eine Verfassung?” in de *Juristenzeitung*.¹⁵ De strekking van dat artikel ligt in de lijn van het arrest van het *Bundesverfassungsgericht*.

GRIMM stelt zich de vraag of het wel verstandig zou zijn om het moderne grondwetsbegrip ook in de praktijk toe te passen op de Europese constructie, door de Europese Unie een grondwet te geven.

Eén van de doorslaggevende argumenten daartoe zou bestaan in de functie die een grondwet vervult op het nationaal-statelijke niveau. Op nationaal niveau bestaat de functie van een grondwet er hoofdzakelijk in om de staatsmacht te binden aan het recht, teneinde een rechtsstatelijk kader te scheppen waarin de burgers beschermd zijn tegen de willekeur van de overheidsorganen. De functies en bevoegdheden van overheidsorganen zijn beschreven en vastgelegd in de grondwet, waaraan overheidsorganen zich moeten houden.

Voor zover deze nationaal-statelijke verworvenheid Europa waardevol voorkomt, moet zij dan ook worden getransponeerd naar het Europese niveau. De Europese instellingen zouden dan grondwettelijk vastgelegde functies en bevoegdheden krijgen. Zo niet zou er op het nationale niveau van de Lidstaten een “Partialabsolutismus” ontstaan, omdat de Europese instellingen dan willekeurig zouden kunnen optreden in het kader van de hun overgedragen bevoegdheden.¹⁶

De machtsmatigende functie die een grondwet heeft, zou dus een belangrijk incentief voor de Unie moeten zijn om zelf een grondwet aan te nemen. Daartegen zou men dan kunnen inbrengen dat een nieuwe tekst wat dat betreft niets zou toevoegen, aangezien het huidige primaire gemeenschapsrecht reeds voldoende matigende waarborgen tegen de willekeur van de Europese instellingen bevat. Zo zou het verdragsmatige geheel dat het primaire gemeenschapsrecht uitmaakt reeds als Europese Grondwet kunnen gelden. Daarmee is dan de vraag gesteld naar de gelijkaardigheid van het primaire gemeenschapsrecht in vergelijking met een nationaal-statelijke grondwet. Heeft, met andere woorden, het transnationale primaire gemeenschapsrecht dezelfde kwaliteiten als een nationale grondwet? Indien het antwoord op deze vraag positief is, dan zou er geen nieuwe tekst nodig zijn.

¹⁵ D. GRIMM, “Braucht Europa eine Verfassung?”, *JZ* 1995, 581-591.

¹⁶ *Ibid.*, 585.

Op deze vraag geeft GRIMM een genuanceerd antwoord. Inhoudelijk is er geen wezenlijk verschil tussen de Europese verdragen die het primair gemeenschapsrecht bevatten en een nationale grondwet. Beide bevatten de juridische basis waarop openbaar gezag wordt uitgeoefend. Doch, beide verschillen ook wat betreft de omvang van bepaalde categorieën regelingen. Zo bevatten de gemeenschapsverdragen geen materiële bepalingen over grondrechten. Nationale grondwetten bevatten dergelijke bepalingen dan weer wel, maar zijn minder omvangrijk en gedetailleerd wat betreft het louter organisatorische gedeelte. Uiteindelijk betreft het kleine verschillen die niets afdoen aan het feit dat het in beide gevallen over fundamentele teksten gaat. Teksten die bovendien een omvattende en sluitende geldigheidsaanspraak incorporeren.

Het primaire recht is omvattend en sluitend daar er buiten de door dit recht ingestelde organen geen Europese publieke organen of machten zijn. Wat als Europees orgaan kan optreden en hoe dat moet gebeuren wordt enkel en alleen bepaald door het primaire recht.

Bovendien verwoorden de verdragen ook de voorrang van het primaire recht op het daaruit voortvloeiende secundaire recht. De organen van de Europese Unie kunnen dit recht zelf niet wijzigen. De bevoegdheid het primaire recht te wijzigen behoort enkel tot de bevoegdheid van de Lidstaten.

Deze korte vergelijking brengt GRIMM tot de voorlopige conclusie dat het verdragmatige geheel dat het Europese constitutionele recht uitmaakt, evenzeer beantwoordt aan het nationaal-statelijke grondwettelijk kader. Ook het primaire gemeenschapsrecht beantwoordt aan de grondwettelijke en rechtsstatelijke verworvenheden, zoals die sinds ruim twee eeuwen in West-Europa werden ontwikkeld. Maar is het primaire gemeenschapsrecht daarom ook een grondwet? Daarop moet het antwoord uiteindelijk negatief zijn, aldus GRIMM.

Alle gelijkenissen tussen het primaire gemeenschapsrecht en een nationale grondwet ten spijt, mist het primaire recht een wezenlijke grondslag om toch als Grondwet van de Unie beschouwd te kunnen worden. Een nationale grondwet komt tot stand doordat het volk van de natie zichzelf een grondwet geeft. Een politiek handelingsbekwaam Europees Volk dat als "pouvoir constituant" zichzelf een grondwet geeft, is er niet. De vraag is dan hoe de vermeend noodzakelijke homogeniteit van het volk moet worden begrepen?

De relatie tussen het Europese Volk, de Lidstaten of de Europese Volkeren, en een Europese Grondwet zou een driehoeksrelatie zijn, met een gebrek aan legitimiteit ten aanzien van het Europese Volk. Het primaire gemeenschapsrecht komt immers tot stand door toedoen van de Lidstaten. Zo zou het Europese Volk een Europese Grondwet gegeven worden door derden, zijnde de Lidstaten.¹⁷ De Europese instellingen zijn aldus niet rechtstreeks op het volk terug te voeren, maar slechts via de nationaal-statelijke overheden. Op

¹⁷ *Ibid.*, 586.

die manier missen de primaire verdragen legitimiteit, een legitimiteit die een nationale grondwet wel heeft, want ingebed in een natie.

Ook wanneer het primaire recht geen grondwet op zich is, zou men kunnen betogen dat er wel één moet worden aangenomen. Niet zozeer om het Europese Huis op rechtsstatelijke leest te schoeien, dan wel om het rechtstatelijke karakter te stroomlijnen en te versterken. De huidige Europese institutionele toestand komt in deze als ontoereikend voor, om de nodige legitimiteit te verschaffen. Het zwaartepunt ligt bij de Europese Raad. De Raad is het eigenlijk wetgevende orgaan, samengesteld uit vertegenwoordigers van de Lidstaten. Zo wordt de Raad een arena waar nationale belangen in de strijd gegooid worden. Sommigen houden nu voor dat de wetgevende functie in handen zou moeten zijn van een Europees Parlement dat werkt naar nationaal model. Dus een volksvertegenwoordiging die ook alle functies en bevoegdheden heeft die dat orgaan op nationaal niveau toekomen: voornamelijk controle op de uitvoerende macht (zijnde op de Commissie dus). De omvorming in de zin van een parlementarisering van de hoogste organen van de Europese Unie en vooral de omvorming in een Grondwet gieten, zou Europa dichter bij de burger brengen, alsook de genese van een Europese Natie in de hand werken.

Europese democratisering in deze zin wordt door GRIMM zeer sceptisch benaderd. Volgens GRIMM zal een transpositie van het nationale model van een parlementair systeem, in de huidige stand van Europese integratie, deze integratie eerder schade toebrengen dan de gewenste democratisering.

De overname van het nationale model op Unie-niveau moet wel op een mislukking uitlopen gelet op de zeer magere, zo niet onbestaande collectieve identiteit van de Europese burgers. Het “volk” is immers een pre-politiek factum, dat door politieke instituties moet worden veruitwendigd. Veeleer krijgt de nationale identiteit van een volk gestalte in het politieke proces. Het is juist in het politieke proces, verkiezingen en het daardoor samengestelde parlement, dat de burgers gelijkgezinden vinden, delibereren en aldus tot gemeenschappelijke besluitvorming en identiteit komen. Dit vereist natuurlijk vooropstellingen die een publiek debat mogelijk maken. Gemeenschappelijke taal en media waarin deze taal wordt gebruikt zijn de belangrijkste ingrediënten voor dit identificatieproces. Intermediaire structuren zijn dus vereist om een collectieve identiteit die het parlementaire proces draagt, op te bouwen. Er is dus een zekere materiële democratische substantie nodig, die het formele politieke proces legitimeert en leefbaar/werkzaam maakt.¹⁸

De materiële democratische substantie die een vereiste is voor de werking van democratische instituties wordt gerealiseerd door intermediaire structuren

¹⁸ *Ibid.*, 588.

zoals taal, media en politieke partijen. Daar schiet de Europese ruimte nu tekort.

Er zijn immers geen Europese partijen. Er zijn slechts fracties in het Europese Parlement, samengesteld uit inhoudelijk verwante partijen. Toch, ook deze partijen maken van de ontwikkeling van een Europese collectieve identiteit geen programmapunt, of toch niet voldoende.

Er is eveneens geen Europese taal die door alle burgers van de Unie wordt gesproken. Alleen een elite is meertalig en voor het overige wordt het tolkenberoep geacht de Europese spraakverwarring tijdelijk op te heffen.

Dit brengt met zich dat er ook geen Europese media zijn. Niet zozeer media die berichten over Europese themata, maar media die grensoverschrijdend een rol spelen en het Europese discours veruitwendigen en politiseren.

Hieruit volgt nu dat een Europese parlementarisering, vastgelegd in een Grondwet, neerkomend op een verstatelijking van de Unie, op dit ogenblik een hoogst ongelukkige ontwikkeling zou zijn. Het democratische deficit zou er eerder door vergroot worden. Wegens de verschuiving van het machtscentrum naar het Parlement, zou de band met de Lidstaten losser worden, omdat het parlement eerder centralistisch is en geen "statenkamer". Omgekeerd wordt dit niet gecompenseerd door een engere binding van de instituties aan het Volk van Europa. Er zijn geen Europese intermediaire structuren die een dergelijk volk tot leven wekken. Het Parlement zal dus ook geen volksvertegenwoordiging worden, bij gebreke aan een Europees Volk. Dit neemt niet weg dat het parlement wel een grotere rol moet krijgen, maar de binding met de Lidstaten mag niet over het hoofd gezien worden.

Een Europese Grondwet die een politiek stelsel voor heel de Unie wil instellen, is niet wenselijk en contraproductief. Door het ontbreken van een voorafgaand sociaal substraat en ondersteunende intermediaire structuren, zal de klassiek geconstitutionaliseerde en geparlementariseerde Unie zich nog meer aan haar basis onttrekken in een antidemocratische zelfreferentiële reflex. Dat is, volgens GRIMM, het resultaat van al deze "Verfassungssillusionen"¹⁹.

Ook bij David MILLER vinden we de gedachte dat de beste manier voor een gemeenschap om zich politiek te organiseren een nationale basis is.²⁰ MILLER stelt evenwel vast dat nationaliteit als basis voor een politieke orde in verval is. Dit is onder meer te wijten aan supranationale entiteiten op wiens niveau politieke beslissingen worden genomen.²¹ De indruk zou kunnen ontstaan dat de nationale identiteit niet meer nodig is, gegeven de vorming van supranationale identiteiten. Zo bijvoorbeeld wat de Europese Unie betreft. Volgens MILLER is er echter geen Europese identiteit. Dat is erg problematisch

¹⁹ *Ibid.*, 590.

²⁰ MILLER, D., *On Nationality*, Oxford, Oxford University Press, 210 p. en *idem*, *Citizenship and National Identity*, Cambridge, Polity Press, 2002, 216 p. Er moet opgevoerd worden dat MILLER de Europese casus slechts occasioneel ter sprake brengt.

²¹ *Idem*, *On Nationality*, o.c., 156-157.

aangezien er wel een Europese politiek-institutionele orde is, maar geen onderbouwende Europese identiteit. Tegen hen die het constitutioneel patriottisme voorstaan, stelt hij dat dat een lege huls is. Er is geen gemeenschap die die orde kan dragen en instituties hebben uit zichzelf nu eenmaal niet voldoende legitimiteit. In tijden van crisis zal er dan ook geen richtsnoer meer zijn zoals een nationale homogene cultuur die wel kan bieden.²² Bovendien bevat een groter geheel dat samengesteld is uit verschillende nationale gemeenschappen niet genoeg capaciteit om een identiteit te vormen. In dit kader wordt de noodzaak geponeerd van een andere nationale gemeenschap tegen wie men zichzelf als aparte gemeenschap ziet.²³ Maar tegelijkertijd erkent MILLER het belang van een grondwet als stabiliserende en gemeenschapsvormende factor.²⁴ Toch weigert hij zich te bekennen tot het constitutioneel patriottisme. De vraag is of dit geen inconsequentie is.

Het heeft waarschijnlijk te maken met zijn opvatting over burgerschap.²⁵ Burgerschap moet volgens hem bepaald worden binnen een nationale gemeenschap. Dit noemt hij “republican citizenship”. De grote tegenhanger van “republican citizenship” is “liberal citizenship”. Beide bevatten een geheel van rechten en corresponderende plichten. Maar de eerste opvatting van burgerschap gaat verder dan dat. Er is de bijkomende vereiste van bereidheid om actief de rechten van andere leden van de gemeenschap te verdedigen en bij uitbreiding het eigenbelang ondergeschikt te maken aan het belang van de gemeenschap. Dit is een redelijk veeleisend burgerschap. Om nu een vlotte sociale omgang mogelijk te maken, is vereist dat dit burgerschap in een nationale gemeenschap ingebed is. In die zin is burgerschap dan ook begrensd – MILLER spreekt over “bounded citizenship”. In bepaalde gevallen wordt de mogelijkheid erkend dat er geen beroep kan worden gedaan op een homogene nationale gemeenschap. Dan zal moeten worden overgeschakeld op een institutionele democratie die niet berust op nationale homogeniteit.

Dit laatste lijkt verdacht veel op een vorm van constitutioneel patriottisme. Hoe het ook zij, MILLER ziet dit slechts als een “second best” oplossing. Hoewel de brandmerking als een “second best” oplossing een poging tot marginalisering is, is het toch tekenend dat hier een beroep op moet worden gedaan. MILLER lijkt wat verloren met zijn pleidooi voor homogeniteit in het geval die niet wordt gerealiseerd in de werkelijkheid. Wat moet er gebeuren als de homogeniteit van een gemeenschap op een bepaald moment beneden een bepaald kritisch niveau zakt? Treedt er dan een soort uitzonderingstoestand in,

²² *Ibid.*, 160-165 en 177.

²³ *Ibid.*, 174; *idem*, *Citizenship and National Identity*, o.c., 30; vgl. I. BERLIN, “Nationalism: past neglect and present power”, in *idem*, *Against the Current. Essays in the History of Ideas*, London, Pimlico, 1997, 338; zie ook de verder besproken opvattingen van Carl SCHMITT.

²⁴ MILLER, D., *On Nationality*, o.c., 179-180; *idem*, *Citizenship and National Identity*, o.c., 36.

²⁵ *Idem*, *Citizenship and National Identity*, o.c., 81-87 en 95.

die uitzonderlijke maatregelen rechtvaardigt teneinde de nationale homogeniteit en daarmee de legitimiteit van het politiek-institutionele bestel te bewaren? Waarschijnlijk niet, gelet op de nadruk die MILLER legt op het democratische proces als principe van politiek. Maar toch blijft de vraag of MILLERS theorie alleen geldt in een normale toestand van nationale homogeniteit.

Het idee van een Europese Grondwet zal MILLER wel verwerpen waarschijnlijk, op grond van het voormelde discours over nationaliteit als basis van een politieke orde. Alleen is dat discours niet zo heel consequent.

Na twee eerder communitaristische denkers, zal nu het constitutionele patriottisme van HABERMAS en WEILER bekeken worden. Zij stellen het pre-politieke als voorwaarde voor legitimiteit in vraag.

4. JÜRGEN HABERMAS' REPLIEK : DOE WEL EN ZIE OM

Jürgen HABERMAS heeft tweemaal zeer expliciet het project van een Europese Grondwet tot voorwerp van zijn geschriften gemaakt. Een eerste maal als reactie op de hierboven uiteengezette gedachtegang van Dieter GRIMM en een tweede maal in een voordracht uit 2001 gegeven in Hamburg²⁶. Maar ook in andere geschriften komen zijn gedachten over de intrinsieke waarde van democratische instituties en constitutioneel patriottisme naar voren.

HABERMAS deelt de diagnose van GRIMM gedeeltelijk maar komt tot een andere conclusie. De Europese Unie is heden ten dage nog geen superstaat. Het gaat eerder over een supranationale organisatie waaraan soevereiniteit is overgedragen op basis van een aantal verdragen. Een formele Europese Grondwet zijn deze verdragen niet. De Europese instellingen zijn wel wetgever ten aanzien van de Lidstaten in die zin dat zij recht tot stand brengen dat de lidstaten bindt. Dit is in steeds toenemender en indringender mate het geval. De organen van de Unie ontbreekt het wel aan democratische legitimiteit, inzonderheid de Europese Raad met zijn sterk executieve basis. Ook het recht dat deze organen tot stand brengen, deelt in dit gebrek aan legitimiteit. Dit kan slechts verholpen worden door het Parlement een grotere rol toe te bedelen en het een sterkere positie te geven.

GRIMMS voornaamste argument tegen een Europese Grondwet bestaat in het ontbreken van een Europees Volk, zo stelt HABERMAS vast. Er is geen Europees volk, dus kan een Europese Grondwet ook geen onderhorigen

²⁶ J. HABERMAS, "Braucht Europa eine Verfassung? Eine Bemerkung zu Dieter Grimm", in *idem*, *Die Einbeziehung des Anderen: Studien zur Politischen Theorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1999, 185-191 en *idem*, "Warum braucht Europa eine Verfassung?", versie van 01/07/2001 op http://www.diezeit.de/2001/27/Politik/200127_verfassung_lang.html

hebben. Er is geen Europese “pouvoir constituant” die de door hem geconstitueerde organen kan legitimeren. Bij gebreke hieraan kan er dus ook geen Europese Grondwet komen, zonder wezenlijk een grondslag te ontkennen. Tot zover HABERMAS’ recapitulatie van GRIMMS mening.

HABERMAS is een groot voorstander van een verdere integratie van de Europese Unie en ook een Grondwet behoort tot de wezenlijke elementen in dit proces.

De verdere integratie is nodig om een zinnig antwoord te kunnen bieden op de problemen waar de hedendaagse maatschappij voor staat in het kader van de globalisering/globalisatie. Globalisatie is voornamelijk te begrijpen als een economisch proces van toenemende intensivering van handelscontacten, niet in het minst beïnvloed door de ontwikkeling van de moderne communicatiemedia. De vraag is nu in welke mate deze unieke evolutie het democratisch bestel van de natie-staat al dan niet onberoerd laat. HABERMAS lijkt te suggereren dat de natie-staat hier niet democratisch tegen opgewassen is.²⁷ Alleen een supranationale organisatie met democratisch gelegitimeerde organen kan hier een uitweg bieden. Zo een organisatie is de Europese Unie potentieel, met het oog op haar verdergaande mogelijkheden om een groter democratisch project te worden. Immers, de globalisering doet de handelingsbekwaamheid van de natie-staat afnemen en zo verliest de nationale identiteit op indirecte wijze aan integratieve kracht.²⁸ De opening van de culturele grenzen die een gevolg is van de globalisatie dient niet zonder diligentie te worden benaderd. Zij zou kunnen worden gevolgd door een al te emotionele sluiting van de grenzen.²⁹ Als de opening van grenzen niet sociaalpathologisch wil ontaarden, is het zaak dat de dialectiek van opening en sluiting zich in de ware betekenis van het woord voltrekt en op een hoger niveau wordt getild, waar er ook ruimte is voor het individuele en heterogene.³⁰

Waarop berust de legitimiteit van supranationale organen en instituties eigenlijk? Op een homogeen Europees Volk? HABERMAS vindt het een verkeerd uitgangspunt te vertrekken van een homogeen en onverscheiden volk. Het heeft immers geen zin te zoeken naar homogeniteit, daar waar toch enkel heterogeniteit kan worden aangetroffen.³¹ Natuurlijk worden er in Europa vele talen gesproken, natuurlijk zijn er vele nationale tradities in Europa, natuurlijk zijn er vele *Schicksalsgemeinschaften*. Toch verhindert dit niet de eenheid in de verscheidenheid. De eenheid van een volk moet immers niet begrepen

²⁷ *Idem*, “Die Postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie”, in *idem*, *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998, 101-103.

²⁸ *Ibid.*, 122-123.

²⁹ *Ibid.*, 134.

³⁰ *Ibid.*, 127.

³¹ *Idem*, “Braucht Europa eine Verfassung? Eine Bemerkung zu Dieter Grimm”, *l.c.*, 191; *idem*, “Die Postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie”, *l.c.*, 150-151.

worden als een etnisch homogene volksgroep. Van deze schmittiaanse invulling van "Volk" distantieert ook GRIMM zich.³² GRIMM heeft het over een "collectieve identiteit". HABERMAS merkt wel terecht op dat GRIMM niet echt duidelijk maakt wat hij daarmee bedoelt.

De eenheid moet op een andere manier worden gezocht. Ook het burgerschap van nationale staten wordt in de hand gewerkt door instituties, procedures en zo meer. Zo wordt een solidariteit gecreëerd tussen individuen die toch niet noodzakelijk volledig dezelfde achtergrond hebben, al was het maar wat betreft hun huidige preferenties. Een solidariteit dus tussen individuen die ergens toch vreemden zijn, hoe nauw verbonden zij etnisch ook mogen zijn. De inbedding van het democratische proces in een gemeenschappelijke constitutionele praxis heeft geen uitsluitende beweegredenen en dynamiek. Integendeel is een dergelijke setting er op gericht éénieder te ontvangen zonder de vreemde nieuwkomers te willen uniformeren in de homogene volksgemeenschap.

Een prepolitieke gemeenschap wordt overbodig daar waar de formele aspecten (procedures etc.) van de democratie een politieke dialoog onder vreemden mogelijk maken.³³ Een inclusieve houding ten opzichte van buitenstaanders in een natie-statelijk paradigma wordt minder vanzelfsprekend, gelet op het feit dat de natie-staat ideaaltypisch wordt verondersteld een homogene volksgroep te herbergen.³⁴ De oorsprong van deze exclusieve reflex is te vinden in de geschiedenis van het natiebegrip. Zoals reeds gesteld, kan "de natie" of de *natio* (cfr. organisch element) gelijkgesteld worden met de prepolitieke gemeenschap. Er is al een gedeelde afstamming, taal, cultuur en geschiedenis maar de gemeenschap heeft deze verbondenheid nog niet geconsolideerd in een institutioneel kader. Dit, in tegenstelling tot de *civitas* die reeds wel een formeel georganiseerde samenleving is, los van het al dan niet voorhanden zijn van een prepolitieke gemeenschap. Welnu, al van meet af aan is met het wezen van de prepolitieke gemeenschap een negatief of exclusief affect verbonden. Een "wij"-gevoel dat "zij" negatief beoordeelt.³⁵ Weliswaar gaf de natie in oorsprong legitimiteit aan de volksgroep die wat verweesd was na het uiteenvallen van de confessionele eenheid van het Europese Continent. Maar anderzijds werd ook een minder aangenaam perspectief geopend. Het samenvallen van natie en staat zou er wel eens toe geleid kunnen hebben dat vlugger naar de wapens werd gegrepen om uiting te geven aan het negatieve

³² D. GRIMM, *l.c.*, 589-590; de opvattingen van Carl SCHMITT in deze zullen verder besproken worden.

³³ J. HABERMAS, "Die Postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie", *l.c.*, 112-113.

³⁴ *Ibid.*, 113-114.

³⁵ *Idem.*, "Der Europäische Nationalstaat – Zu Vergangenheit und Zukunft von Souveränität und Staatsbürgerschaft", in *idem*, *Die Einbeziehung des Anderen: Studien zur Politischen Theorie*, o.c., 133-134.

affect ten opzichte van andere naties en bevolkingsgroepen.³⁶ Nationalisten zullen de volgende objectie tegen een louter formele staat inbrengen: de staat die niet gedragen wordt door een homogene volksgroep is te abstract en te contingent en kan dus geen legitimiteit genereren. Zij zullen dan een hertekening van de grenzen eisen op grond van de organisch gegroeide natie.³⁷

Maar het is nu eenmaal de kracht van de democratie gaten in de sociale integratie op te vullen door een abstract en formeel juridisch democratisch proces, ook en vooral daar waar er geen prepolitieke eenheid is.³⁸ Aldus bestaat er een gedeeld, intersubjectief communicatieregister - *Kommunikationszusammenhang*³⁹, zonder dat een daaraan voorafgaande etnische homogeniteit vereist is. Een liberale politieke cultuur zou voldoende moeten zijn om een institutioneel kader uit te werken dat een transcendente identiteit mogelijk maakt die voldoende adhesie biedt tussen de heterogene samenstellende delen, die elk in hun eigenheid worden gerespecteerd.⁴⁰ Hier is een rol weggelegd voor een verdere ontwikkeling van het subsidiariteitsbeginsel in de Europese Unie ten aanzien van de vele nationaliteiten die haar samenstellen. Namelijk dat het besluitvormingsproces zo wordt georganiseerd en gebalanceerd dat het op het meest geschikte niveau plaats vindt.⁴¹ Ook dit zou de affectieve band met een grotere - dan de nationale - entiteit ten goede komen.

In een vergelijking tussen het ethnocentrische nationalisme en het constitutionele patriottisme als integratieve kracht op een hoger niveau kunnen gelijkenissen en verschillen worden onderscheiden.

Beide visies zijn een antwoord op de desintegratieve werking van moderniserende en moderne sociale processen. Zoals de ontwikkeling van de natie-staat een reactie was op de desintegratie ten gevolge van de overgang van de theocratische standenstaat naar een moderne staat, zo is het constitutioneel patriottisme een reactie op de desintegratieve werking van het ontstaan van grotere politieke entiteiten en de globalisatie. De ethnocentrische visie stelt dat het adequate antwoord op deze processen een integratie is op basis van homogene etnisch-culturele herkomst. Het constitutioneel patriottisme ontkent de integratieve kracht daar niet van maar beschouwd het niet als een noodzakelijke voorwaarde om politiek te reageren op deze onheimelijke ontwikkelingen. Het institutionele kader van het democratische proces brengt reeds voldoende loyaliteit voort die het samen-zijn van de gemeenschap kan

³⁶ *Ibid.*, 136-138.

³⁷ *Ibid.*, 139-140.

³⁸ *Idem*, "Die Postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie", *l.c.*, 117-118.

³⁹ *Idem*, "Braucht Europa eine Verfassung? Eine Bemerkung zu Dieter Grimm", *l.c.*, 189; *idem*, "Die Postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie", *l.c.*, 154-156.

⁴⁰ *Idem*, "Der Europäische Nationalstaat – Zu Vergangenheit und Zukunft von Souveränität und Staatsbürgerschaft", *l.c.*, 142-143.

⁴¹ *Idem*, "Die Postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie", *l.c.*, 150-151.

rechtvaardigen.⁴² Daartegen voeren etnocentristen aan dat een koel institutioneel proces blind is voor de normatieve bindingen die gemeenschappen samen houden en die een substantiële waarde geven aan het politieke proces.⁴³ HABERMAS wijst er op dat de invulling van democratie door het *Bundesverfassungsgericht* wel sterk in de richting gaat van de etnisch-nationale invulling.⁴⁴

Europa is nu aangekomen op een punt in haar integratieproces om eens terug te kijken en de totstandkoming van een gedeelde wereldbeschouwing, die het eenmakende element in de Europese constructie is, te reconstrueren. Want die gedeelde wereldbeschouwing is er wel degelijk in Europa. Zij is te vinden in een zeker ethos van het verschil en een zekere levensstandaard die het individu met behulp van de verworvenheden van de sociale welvaartsstaat in staat stelt zichzelf te ontwikkelen.

Inderdaad, het is niet HABERMAS' bedoeling de verschillende nationaliteiten van de Lidstaten die de Europese Unie uitmaken af te schaffen en te vervangen door een Europese identiteit. Hij vindt wel dat nationaliteit geen hinderende factor zou mogen om een collectieve identiteit uit te bouwen aan gene zijde van de natie-staat.⁴⁵

Een gelijkaardige opvatting vinden we bij WEILER. Vanuit een kritiek op de rechtspraak van het *Bundesverfassungsgericht* in het Maastricht-arrest verwerpt hij de volgens hem al te dogmatische visie op democratie zoals die daaruit naar voren komt. Het probleem is dat deze rechtspraak niet toelaat burgerschap en nationaliteit als homogeen gegeven van elkaar los te koppelen.⁴⁶ De eenheid van Europa moet reconstructief worden gezocht in de gedeelde geschiedenis van oorlog en vrede die een vormende invloed heeft gehad.⁴⁷ In het kader van het Europese multinationalisme is het zaak een nieuw concept van burgerschap uit te werken, gebaseerd op het verschil. WEILER noemt dit "differentity". Immers, Europa's eenheid is niet te zien als "unity" dan wel als "community", een eenheid in de verscheidenheid.

Een nieuw concept van Europees burgerschap zou verschillende vormen kunnen aannemen.⁴⁸ Zo zou men zich ten eerste kunnen beperken tot een loutere loskoppeling van burgerschap en nationaliteit. Dit zou het mogelijk

⁴² *Idem*, "Inklusion: Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie.", in *idem*, *Die Einbeziehung des Anderen: Studien zur Politischen Theorie*, o.c., 157-158.

⁴³ *Ibid.*, 164; zie ook TIERNEY, S., *Constitutional Law and Cultural Pluralism*, Oxford, Oxford University Press, 2004, 168-171.

⁴⁴ J. HABERMAS, "Inklusion: Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie.", *l.c.*, 181 en 184.

⁴⁵ *Idem*, "Die Postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie", *l.c.*, 150-151.

⁴⁶ J. H. H. WEILER, "Does Europe Need a Constitution?", *l.c.*, 240 en 243.

⁴⁷ *Ibid.*, 238.

⁴⁸ *Idem*, "To be a European Citizen: Eros and Civilization", in *idem*, *The Constitution of Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 344-347.

maken het etnisch-culturele te overstijgen en burgerschap te denken buiten een conceptie van de natie-staat. Aldus zou het mogelijk worden een Europees *demos* te denken zonder iets aan het *telos* te veranderen want het blijft een “community” en wordt geen “unity”. Dit is een interessante visie maar houdt te veel risico’s in dat het Europese *demos* als en totale parallel wordt gezien aan de nationale *demos*. Dat is wat het *Bundesverfassungsgericht* gedaan had, en op die wijze is er inderdaad geen *demos*, want dat veronderstelt een prepolitieke gemeenschap.

Ten tweede zou men kunnen uitgaan van de gehechtheid aan twee verschillende *demoi*.

De derde, meest adequate visie volgens WEILER voegt aan de vorige iets wezenlijks toe. Naast de loyaliteit aan een tweede *demos* is er een totale interdependentie tussen enerzijds het lidmaatschap van een Lidstaat en anderzijds het Burgerschap van de Unie. Hierin is loyaliteit begrepen aan een geheel van Europees-humanistische waarden, alsook en vooral de aanvaarding van de legitimiteit dat binnen bepaalde beleidsdomeinen beslissingen worden genomen op het niveau van een niet-organische Europese *demos*, zijnde de Europese instellingen - zo wordt de loyaliteit aan instituties gerealiseerd. In die optiek zouden de stichtende Verdragen en bijvoorbeeld het Grondwettelijk Verdrag gezien kunnen worden als een sociaal contract tussen de burgers van de Lidstaten, de Lidstaten zelf en de Unie. Dat is de constructieve kracht van supranationaal burgerschap, maar waarin ook de rol van een open nationaal gevoel niet onderschatten (cfr. subsidiariteit) is. In deze laatste visie op Europees burgerschap bereikt Europa een noodzakelijk evenwicht tussen nationale sentimenten en supranationale uitdagingen. WEILER ziet hierin een gelijkenis met de tegenstelling tussen gevoelsmatige emotionaliteit (*eros-Romantiek*) en institutionele formaliteit (*civilisatie-civitas*).

HABERMAS merkt verder op dat er een merkbaar verschil is in het discours van de Stichtende Vaders van Europa en het huidige debat over Europa en haar Grondwet. Daar waar in het begin van de jaren vijftig het debat over de Europese integratie bevlogener en minder geremd was, is het huidige debat te bescheiden en zelfs negatief geworden. Immers, tegenwoordig wordt het zelfs als aanstootgevend ervaren wanneer de woordengroep “Europees federalisme” in de mond wordt genomen.⁴⁹

Andere stemmen laten dan weer geluiden horen als zou het huidige debat over de Europese Constitutie te weinig bevlogen zijn en zou het te weinig blijk geven van het belang dat zo een stichtingsakte heeft voor Europa. HABERMAS is het hier niet onverdeeld mee eens. Hij vindt dat een dergelijke bewering uitgaat van de vooronderstelling dat de situatie dezelfde is als toen de Amerikaanse en Franse grondwetten in de achttiende eeuw tot stand kwamen.

⁴⁹ J. HABERMAS, “Warum braucht Europa eine Verfassung?”, versie van 01/07/2001 op http://www.diezeit.de/2001/27/Politik/200127_verfassung_lang.html.

Toen was het debat inderdaad zeer bevlogen en vervuld van pioniersgeest, maar dat was dan volledig terecht. Immers toen was het voor de allereerste maal in de geschiedenis dat een dergelijke gebeurtenis plaats vond. De constitutionele praxis werd toen pas aangevat. Nu, meer dan tweehonderd jaar later, kunnen we bogen op een constitutionele praxis die twee eeuwen heeft kunnen rijpen. Het is dan ook begrijpelijk dat het debat minder vervuld is van die oorspronkelijke pioniersgeest.

Maar die rijpingsperiode van tweehonderd jaar is nu wel van het grootste belang voor de nieuwe Europese Grondwet. Europa heeft er veel constitutionele en sociaalrechtstatelijke verworvenheden aan overgehouden. Het zijn deze verworvenheden die niets minder pretenderen dan de menselijke autonomie ten volle tot zijn recht te laten komen. Het gaat er dus om, om deze verworvenheden -die (West-)Europees zijn- in een Europese Grondwet te beïtelen.

De Europese integratie, nodig om een antwoord te bieden op de globalisatie en om een geheel aan sociaal-rechtstatelijke verworvenheden te bewaren die juist de eenheid van Europa uitmaken, heeft echter tot nu toe ook problemen voortgebracht. Enerzijds is er de discrepantie tussen de verregaande economische integratie en de veel minder hechte politieke integratie. Anderzijds is er het Europese democratische deficit.

In welke mate is de Europese Unie nog gelegitimeerd als er geen voeling bestaat met de burgers van Europa tenzij een kleine elite van specialisten en eurocraten. Europa bevindt zich in een precaire situatie wat dat betreft. Deze situatie kan alleen worden overwonnen door de Unie meer staatskwaliteiten te geven die ook een positief affect moeten genereren.⁵⁰ Hierin kan een Europese Grondwet een zeer belangrijke rol spelen enerzijds als kristalliserende en anderzijds als katalyserende en legitimerende factor.

5. HABERMAS VERSUS GRIMM

De twee auteurs komen tot een andere conclusie. Maar een lezing van hun respectieve teksten toont aan dat er ook wel gelijkenissen zijn in de vooropstellingen waarvan ze vertrekken.

Beiden erkennen dat Europa geplaagd wordt door een institutioneel democratisch deficit. Zowel GRIMM als HABERMAS erkennen dat er nood is aan het een hertekenen van de functie van het Europese Parlement.

Over de rol van een Grondwet in de institutionele ontwikkeling verschillen ze grondig, maar beiden vetrekken vanuit hetzelfde inzicht. Het inzicht namelijk dat de legitimiteit van de Europese instellingen wezenlijk afhangt van een empirisch gegeven. Alleen wordt dit empirisch gegeven anders opgevat.

⁵⁰ *Idem*, "Die Postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie", *l.c.*, 150-151.

Ook GRIMM erkent dat burgerschap wezenlijk beïnvloedt wordt door procedurele elementen. Het volk erkent maar zijn eenheid, door het politieke deliberatieve proces waarin tegenstellingen worden opgeheven door een compromis. Nu is het zo dat de deliberatieve vaardigheden van Europese burgers volgens hem slechts geschoeid zijn op nationaal-statelijke leest, gelet op de te grote heterogeniteit van de verzamelde Europese Volkeren. Voor GRIMM is taal de grootste hinderpaal, naast het ontbreken van een substantieel Europees politiek discours.

Verdacht gelijkaardig is ook de diagnose van HABERMAS. Bij hem neemt het empirische alleen een andere vorm aan. Misschien is de reconstructieve en reflexieve oefening die HABERMAS voorstelt wel empirischer en concreter dan wat GRIMM bedoelt met een “collectieve identiteit”? Op basis van zijn empirie kan HABERMAS natuurlijk wel een Europese Grondwet bepleiten.

Voor het overige erkent HABERMAS het taal- en mediaprobleem, alleen is hij niet zo pessimistisch als GRIMM. Deze laatste alsook MILLER blijven de nadruk leggen op een voor-politieke substantie als *conditio sine qua non* voor de publiekrechtelijke orde. In bepaalde werken van Carl SCHMITT wordt de noodzaak geradicaliseerd van een materiële substantie die instellingen onderbouwt.

6. CARL SCHMITT: “ORDNUNG” IS “ORTUNG”

Bij Carl SCHMITT vinden we de theoretische onderbouwing voor een extreem exclusief ethos ten aanzien van nationaliteit.

Zijn werk *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Ius Publicum Europaeum* vangt SCHMITT aan met te wijzen op de bijzondere band tussen een bepaalde geografische bepaling, een territorium, en de menselijke orde die daarop is gevestigd.⁵¹ Alsof elke plaats in de natuur een daarbij passende culturele orde zou hebben. Dit geldt in het bijzonder voor de rechtsorde. Door een oorspronkelijke inbezitname van een stuk grond wordt de grondslag gelegd voor de orde die er later zal worden ontwikkeld. De oorspronkelijke toe-eigeningsdaad vormt de radicale titel waarop zowel de publiek- als de privaatrechtelijke orde zijn gevestigd. Dit vat SCHMITT samen met de bijna onvertaalbare Duitse woordspeling “das Recht als Einheit von Ordnung und Ortung”.

De verbondenheid tussen juridische orde en datgene waarop zij is gegrond of behoort te zijn is nu juist wat ons in deze korte verhandeling bezighoudt. In welke mate is het van belang dat een rechtsorde ook substantieel met een

⁵¹ SCHMITT, C., *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Ius Publicum Europaeum*, Berlin, Duncker & Humblot, 1997, 13-20.

materiële bron is verbonden? Bij de discussie over de Europese Grondwet is reeds duidelijk geworden dat dit een zeer heikel punt is. Volgens Dieter GRIMM volstaat het voor de Europese rechtsorde niet dat zij enkel rechtsorde was. Zij ontbeert legitimiteit. De instellingen van de Europese Unie als “pouvoirs constitués” kunnen niet worden teruggevoerd op een Europees Volk dat er de legitimerende basis van is als “pouvoir constituant”. Het resultaat is een Unie die enkel als formele rechtsgemeenschap bestaat. GRIMM en de communitaristen zonder meer wijzen hier terecht op het loskomen of het los bestaan van de rechtsorde van een materiële grondorde. Instituties en recht bestaan dan volgens hen die deze “No Demos Thesis” aanhangen slechts als instrumenten zonder intrinsieke waarde. Voor de Europese situatie geldt hetzelfde. Komen de Europese instellingen te Brussel, Luxemburg en Straatsburg de Europese burger van deze of gene nationale staat niet volkomen (ver)vreemd(end) voor? Zo ja, wat is dan de legitimiteit van deze instellingen?

Carl SCHMITT heeft de ontwikkeling naar een formalistisch en instrumenteel rechtskader dat geabstraheerd is van een legitimerende basis reeds in 1943 beschreven in zijn opstel *Die Lage der Europäischen Rechtswissenschaft*.⁵²

Wanneer men de verschillende Europese rechtsstelsels beschouwt, vallen gelijkenissen tussen deze stelsels op. Men kan de overeenkomsten op verschillende wijzen benaderen.⁵³ Enerzijds kan men de gelijkaardigheid van rechtstelsels vanuit het positivistische paradigma benaderen. Gelijkenissen komen dan over als toevallige overeenkomsten die er gratis worden bijgenomen. Anderzijds kan men een materieel-inhoudelijke benadering aanwenden. Zo beschouwd komen de gelijkenissen voor als de veruitwendigingen van een gemeenschappelijke Europese rechtscultuur waaruit een ware Europese “common law” uit gevormd zou kunnen worden. De stichtende rol van het Romeinse recht bij de vorming van een Europese rechtscultuur kan moeilijk worden onderschat.⁵⁴ Vanaf de herontdekking ervan in de Middeleeuwen tot en met de soms zeer verschillende recepties van het Romeinse recht overal in Europa, heeft het bijgedragen tot de totstandkoming van een gemeenschappelijk juridisch instrumentarium en vocabularium.

De marginalisering van voornoemde materieel-inhoudelijke benadering van recht in het algemeen vindt SCHMITT een zeer ongelukkige zaak. Het recht wordt daardoor eerder inhoudsloze vorm, onttrokken aan zijn eigen aard en grond, net zoals de overeenkomsten tussen de verschillende Europese nationale rechtsstelsels als toevallig worden aanzien, eerder dan berustend op een zelfde Romeinsrechtelijke traditie.

⁵² *Idem*, “Die Lage der Europäischen Rechtswissenschaft”, in *idem*, *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954 – Materialien zu einer Verfassungslehre*, Berlin, Duncker & Humblot, 1985, 386-429.

⁵³ *Ibid.*, 389-391.

⁵⁴ *Ibid.*, 392-397.

De centrale vraag van het opstel is wat in het rechtspositivistische tijdperk nog de rol van rechtsleer kan zijn. Als de wetgever toch alles weet en alles regelt, is er dan nog nood aan wetenschappelijk commentaar? Des te prangender wordt deze vraag naarmate het wetgevingsproces sneller wordt en één pennenstreek van de wetgever volstaat om hele bibliotheken naar de snippermand te verwijzen. De rechtsleer holt de wetgever dan toch altijd achterna en komt overal te laat. In de loop van de negentiende eeuw waren de pennenstreken van de wetgever nog wel beperkt tot een redelijk aantal, zodat de rechtsleer toch nog wezenlijk commentaar kon leveren. Op een bepaald ogenblik werd de ongelukkige abstractie van het (voornamelijk wetten-) recht van zijn *ratio legis* een feit. Ook dan was er toch nog een grote marge voor de rechtsleer als vertolker van de eigenlijke bedoeling van rechtsregels.

Naar het begin van de twintigste eeuw toe, verliep het wetgevingsproces echter zo snel dat de rechtsleer niet meer kon volgen. Steeds vaker werd wetgevingsfunctie opgedragen aan de uitvoerende macht die aan een hoog tempo verordeningen en maatregelen uitvaardigde.⁵⁵ Het “motorisierte Gesetz” en de “motorisierte Gesetzgeber” lieten niet veel ruimte over voor reflectie op de ware bedoeling en achtergrond van rechtsregels. De rechtsleer mag zich dan niet aan inertie overgeven, maar moet zich dringend bezinnen over haar functie. Zij kan daartoe inspiratie vinden bij Friedrich Carl von SAVIGNY.

Deze laatste ziet positief recht niet als het eenvoudig door een statelijke wetgever opgelegde recht, maar als het recht dat voortvloeit uit een historische context. SAVIGNY ziet voor de rechtswetenschap de taak weggelegd zich op te werpen als hoeder van dit niet-klassiek positieve recht. Zo wordt de rechtsleer zelf bron van recht. Zij vervult een corrigerende rol wanneer het klassiek positieve recht dreigt te onttaarden, dreigt te worden onttrokken aan de grondorde waarop het berust. Ook wat dit onderwerp betreft zou men de term “hoeder van de grondwet” kunnen toepassen.⁵⁶

Dat is precies de taak van de rechtswetenschapper: over de verschillende regimes heen de rechtsorde te behoeden voor onttaarding van de grond waarmee zij behoort verbonden te blijven.⁵⁷ SCHMITT komt er zelfs toe te vermelden welke gemeenschappelijke Europese beginselen de rechtsleer moet behoeden: respect voor de persoon, logische en consistente begrippeneconomie, logische samenhang en organisatie van publieke instellingen.

⁵⁵ *Ibid.*, 404-408.

⁵⁶ Dit is een terugkerend thema in het werk van Carl SCHMITT, zie bijvoorbeeld *idem*, *Der Hüter der Verfassung*, Berlin, Duncker & Humblot, 1996, 159 p. en *idem*, “Das Problem des Hüters der Verfassung und der Verfassungsrechtlichen Garantien”, in *idem*, *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954 – Materialien zu einer Verfassungslehre*, o.c., 63-231.

⁵⁷ *Idem*, “Die Lage der Europäischen Rechtswissenschaft”, *l.c.*, 420-426.

De teneur van dit opstel ligt in de lijn van het arrest van het *Bundesverfassungsgericht* en de mening van Dieter GRIMM. Het handelt over de wezenlijke band die er bestaat of zou moeten bestaan tussen de rechtsorde en de grond waarop deze orde is gevormd of nog dat een natie zichzelf politiek-juridisch adequater kan uitdrukken binnen het nationale territorium en ten aanzien van een homogene natie. In het kader van een verdere uitbreiding van de Europese Unie naar het Oosten zou dit volgens GRIMM toch vragen doen rijzen omtrent de compatibiliteit van Oost-Europese landen met de Europese rechtsorde. Zelfs voor het aannemen van een grondwet in een nog niet uitgebreide Unie is er volgens GRIMM nog een zeer ruime tijdspanne nodig vooraleer een collectieve identiteit een dergelijke stap kan legitimeren.⁵⁸ Daarnaast raakt het een probleem aan dat naast het Europese niveau ook het nationale niveau treft, maar dat hier slechts vermeld kan worden. Namelijk de toenemende technificatie van recht, waar de burger geen voeling meer mee heeft. Vooral de Europese regelgeving wordt hierdoor gekenmerkt.

Het verband tussen orde en orde-basis, zoals in *Die Lage der Europäischen Rechtswissenschaft* in het algemeen behandeld, heeft SCHMITT ook specifiek toegepast op een federatie in zijn *Verfassungslehre* uit 1928. Daar zet SCHMITT een bepaalde opvatting van democratie uiteen en wat deze opvatting inhoudt voor een “democratisch federalisme”.⁵⁹

Democratie is gebaseerd op identiteit: het homogene volk dat politiek verenigd is als “pouvoir constituant”. “Gelijkheid” is het groundbegrip van de democratie. Het gaat niet over een algemene en abstracte gelijkheid tussen alle mensen, maar om een substantiële gelijkheid. Men is dat uit het oog verloren en nu is democratie, *dixit* SCHMITT, een inhoudsloze gemeenplaats geworden. Abstracte gelijkheid tussen alle mensen is een zinloos en fictief begrip. In alle ernst kan men niet stellen dat iedereen gelijk is zonder de mogelijkheid van een niet-gelijke te vooronderstellen. Men is gelijk binnen een groep die een positie inneemt ten opzichte van een andere groep. Democratische gelijkheid is wezenlijk “Gleichartigkeit”: substantiële homogeniteit van het volk.⁶⁰

Alvorens de praktische consequenties van deze gedachtegang voor het federalisme en het Europese ethos ten aanzien van nationaliteit te bekijken, moet de opvatting van identiteit door oppositie even worden verduidelijkt aan de hand van SCHMITTS *Der Begriff des Politischen*.⁶¹ In dit werkje uit 1932 zet de auteur zijn visie uiteen op wat volgens hem de definitie van “politiek” zou

⁵⁸ GRIMMS bijdrage dateert van 1994 -de voordracht- en 1995 -de tekst in de *Juristenzeitung*- en is dus wat de uitbreiding van de Unie betreft reeds achterhaald, maar de grondtoon van zijn opstel blijft uiteraard relevant in het Europese debat.

⁵⁹ SCHMITT, C., *Verfassungslehre*, Berlin, Duncker & Humblot, 2003, inzonderheid 223-238 en 364-391.

⁶⁰ *Ibid.*, 234.

⁶¹ *Idem*, *Der Begriff des Politischen*, Berlin, Ducker & Humblot, 2002, 124 p.

moeten zijn. Vooreerst brengt hij het begrip politiek in verband met het begrip van de “staat”. De staat wordt omschreven als de politieke conditie van een volk dat op territoriale basis is georganiseerd.⁶² De staat is het kader van de politiek, daar komt het politieke bij uitstek aan de oppervlakte. Om het politieke te begrijpen is het nodig te weten welke de criteria zijn op grond waarvan het kan worden onderscheiden van andere domeinen van de menselijke conditie zoals moraliteit, economie en esthetiek.⁶³ Deze andere domeinen van het menselijke leven laten zich nader toelichten door een antithetisch begrippenpaar: goed en kwaad voor het morele, nuttig en onnuttig voor het economische, mooi en lelijk voor het esthetische.

De antithetische aard van het criterium geldt in bijzondere mate voor het politieke, namelijk het begrippenpaar “vriend” en “vijand”. Het gaat hier om een uiterste intensiteitgraad van “behoren tot” of “niet behoren tot”. Het al dan niet behoren tot de politieke gemeenschap staat op zijn eigen transcendente wijze los van de andere domeinen. Zo is de vijand niet noodzakelijk slecht, niet noodzakelijk onnuttig en niet noodzakelijk lelijk. Met een moraliserend discours heeft de onderscheiding vriend/vijand niets te maken.⁶⁴ De vijand is dan ook niet de private vijand die particulieren kunnen hebben en ten aanzien van wie zij in een bepaalde psychologische dispositie verkeren, dit is een negatief kritische houding als louter persoonlijke ingesteldheid, zoals die zich manifesteert in gevoelens van haat, afgunst en irritatie. Maar de vijand is wel “anders”, en hij is dat op een radicale wijze. Hij ontkent in zijn wezen het wezen van de andere. Zo staan vijanden tegenover elkaar. Zonder die notie van de andere zijn politieke begrippen niet te begrijpen. Soevereiniteit, rechtstaat en staat zonder meer worden niet begrepen wanneer niet geweten is wat het concrete object van hun negatie is.⁶⁵

De radicale alteriteit van de andere opent de mogelijkheid op een oorlog, dit is de zelfrealisatie van de politiek naarmate de tegenstelling een hoogtepunt bereikt.⁶⁶ Vermeld weze echter dat oorlog geen constante toestand is, dan wel een constante mogelijkheid. Politiek heeft dus wezenlijk met spanning te maken, en *a fortiori* het leven van de mensen die onder deze spanning leven.⁶⁷ Tot de staat als politieke eenheid, dus ook de eenheid omvattend van het volk dat binnen zijn territorium leeft, behoort het *ius belli* als een centraal element. Het recht de oorlog te verklaren en dus zich zelf als relatieve vijand te zien en een vijand als radicaal andere zonder meer te erkennen, impliceert dat het volk als homogene collectiviteit bereid is te strijden tot de dood voor zijn eigen onafhankelijkheid, om zijn eigen alteriteit te bewaren. Dat is nu de ware

⁶² *Ibid.*, 20.

⁶³ *Ibid.*, 26.

⁶⁴ *Ibid.*, 28-29.

⁶⁵ *Ibid.*, 31.

⁶⁶ Vgl. I. BERLIN, “Nationalism: past neglect and present power”, *l.c.*, 343-344.

⁶⁷ SCHMITT, C., *Der Begriff des Politischen*, o.c., 35-36.

onafhankelijkheid: zelf te kunnen bepalen wie de vijand is.⁶⁸ Zonder die mogelijkheid is er geen politieke gemeenschap.

Het voorgaande impliceert de pluraliteit van de statenwereld. De politieke eenheid die de staat is vereist de werkelijke mogelijkheid van een oorlog. Het begrip staat vereist dus het bestaan van andere staten die als vijand kunnen worden beschouwd. Daarom is een wereldstaat geen politieke eenheid. Hierin is geen vijandschap meer mogelijk ten aanzien van andere staten. In die zin is de term "wereldstaat" ook contradictoir; als enige staat kan hij geen staat zijn. In die zin moeten bij uitbreiding grotere quasi-statelijke gehelen gewantrouwd worden volgens SCHMITT.⁶⁹

Ook de sociale cohesie in een dergelijke entiteit is veel te contingent; eerder dan cohesie gaat het dus over adhesie, maar die is uitermate zwak.⁷⁰ Zij zal dan ook nooit kunnen leiden tot waarlijk politiek handelen. Gelet op het feit dat de politiek in zijn wezensmoment de uiterste oppositie in de vijandschap, de uiterste cohesie en homogeniteit vraagt. Dit is voor SCHMITT zeer belangrijk aangezien zijn hele denken over politiek en soevereiniteit bepaald wordt door de uitzonderingssituatie als referentiepunt. Belangrijk echter voor het onderwerp van voorliggend geschrift is de rol van homogeniteit in waarlijk politiek handelen, de rol van een alteriteit daarin, en de daaruit voortvloeiende consequentie voor denken over plurinationaliteit in een Europees kader.

Homogeniteit is aldus ook een vereiste voor een werkbaar federalisme. Verschillen tussen de samenstellende bestanddelen van een federatie kunnen bepaalde antinomieën verscherpen. De opheffing van die antinomieën ligt in de homogeniteit der samenstellende bestanddelen.

De meest algemene antinomie ligt in het loutere samenbestaan van de bond en de samenstellende delen ervan. Hieruit komen dan een aantal meer specifieke tegenstellingen voort.

Zo doen de deelstaten afstand van hun recht om zelf geweld te gebruiken. Dat is nochtans één van de meest geëigende middelen om hun voortbestaan en zelfbehoud te verzekeren. Toch is juist dat zelfbehoud de reden om toe te treden tot de bond.⁷¹

Bovendien is het toetreden tot de bond ingegeven door zelfbehoud en zelfbeschikking. Maar ook hier brengt toetreding een interventiemogelijkheid met zich vanwege de bond en dus een afbreuk aan het zelfbeschikkingsrecht.

De oplossing van de tegenstellingen ligt in een homogeniteit tussen de deelstaten. Dan kunnen de deelstaten afstand doen van hun recht geweld te

⁶⁸ *Ibid.*, 50-51.

⁶⁹ *Ibid.*, 56, inzonderheid de visie op de Volkenbond, die volgens SCHMITT ook een contradictie in termen was, zij was namelijk geen wezenlijke *volkenbond* aangezien hij blijkens zijn constitutie ook de pluraliteit van de statenwereld veronderstelde, waar ook een *ius belli* werd voorbehouden aan de staten.

⁷⁰ *Ibid.*, 58.

⁷¹ Althans in een centripetaal federalisme.

gebruiken om zichzelf te verdedigen daar er toch geen interne vijand is en alle externe vijanden tevens vijand van de bond zijn. ook de federale interventies in de deelstaten worden niet ervaren als de interventie van een vreemde daar de bond op dezelfde substantiële homogeniteit berust als de samenstellende delen. In een federale staat is homogeniteit dus *a fortiori* belangrijk volgens SCHMITT.

Ten aanzien van heterogene elementen wordt een onverbidelijke oplossing voorgesteld: onderdrukking, uitwijzing en ruimtelijke segregatie.⁷² Afgezien de ethische dissonantie van dit extreme discours, kan SCHMITT niet verweten worden hier inconsequent te zijn. Misschien loopt MILLERS gedachtegoed uit op dezelfde oplossing als het consequent wordt doorgetrokken.

Als dit gedachtegoed toegepast wordt op de Europese casus, zal het antwoord op de nood of de wenselijkheid aan een Europese Grondwet eerder negatief zijn. Zeker in het licht van de reeds voltrokken uitbreiding van de Unie naar Oost-Europa. Europa is immers vanuit deze optiek een schoolvoorbeeld van nationale heterogeniteit. Een grondwet die niet kan bogen op nationale en volkse homogeniteit zou slechts een formeel document zijn zonder intrinsieke waarde. Maar, zelfs als men de eerder volksetnische invulling van SCHMITT niet deelt, is het de vraag of formele gelijkenissen met de nieuwkomers afdoende zijn. Het is minstens een zinvolle reflectieve oefening het omstrede schmittiaanse gedachtegoed eens te herbekijken, al was het maar om niet in éénzijdige euforie te vervallen. Het bevat veel interessante elementen voor het debat over Europa en democratie en/of het vermeende gebrek daaraan.

7. CONCLUSIE

In 2004 werden de staatshoofden en regeringsleiders van de Europese Unie het eens over de tekst voor het Verdrag tot Vaststelling van een Grondwet voor Europa.⁷³ Het is een Verdrag dat als Grondwet zal moeten dienen, voor zover het geratificeerd wordt door de nationale parlementen, voor een supranationale organisatie onder wiens hoede bijna een half miljard mensen leven. Deze mensen behoren tot veel verschillende nationaliteiten met uiteenlopende geschiedenissen en culturen. De wijze waarop men dit project beoordeelt, wordt bepaald door de opvatting die men heeft over democratie en politiek in het algemeen.

Staat men de mening voor dat een gemeenschap zich het beste politiek kan organiseren op nationaal niveau, dan zal men eerder sceptisch staan ten opzichte van het Europese project en het Grondwettelijk Verdrag. Het

⁷² SCHMITT, C., *Verfassungslehre*, o.c., 231-233.

⁷³ Verdrag van 18 juni 2004 tot Vaststelling van een Grondwet voor Europa, *PB. C.* 16 december 2004, 310C.

institutionele kader dat de Europese Unie biedt zal veel te megalomaan beoordeeld worden. De proporties ervan kunnen geen effectieve democratie meer bieden, want geen voeling meer met de nationale tradities. Democratie heeft immers te maken met een legitimerende basis, *in casu* bestempeld als een nationale basis. Deze basis wordt haast het enige criterium om het democratische gehalte van een politieke entiteit te beoordelen. De visie zoals zij zopas werd geschetst, wordt in meer of mindere mate verdedigd door het *Bundesverfassungsgericht* in zijn rechtspraak van 1993, Dieter GRIMM en David MILLER op gematigde wijze en door Carl SCHMITT op extreme wijze.

Een andere visie ontkent het belang van een legitimatie voor een institutionele orde door een basis niet, maar transcendeert deze tegelijkertijd. We vinden ze bij Jürgen HABERMAS en J. H. H. WEILER. Hun visie en zeker die van HABERMAS is gericht op een constitutioneel patriottisme. Democratie veronderstelt niet alleen een “bottom-up” benadering, maar ook een “top-down” beweging. Instituties zelf kunnen ook een intrinsieke waarde hebben. Op zich kunnen zij reeds een affectieve band genereren met de mensen die onder de institutionele orde leven, daar zij de garantie zijn voor een ruimte van vrede, veiligheid en zekerheid. In die optiek moeten instituties niet als bedreigend en vervreemdend overkomen, dan wel als behoeders van het eigen bestaan. Men mag echter niet blind zijn voor het democratische deficit zoals dat op Europees niveau bestaat. Het is dan ook de uitdaging te blijven strijden voor een Europese democratie. Zij zal nodig zijn om een adequaat antwoord te bieden op de toenemende intensificatie van het internationale verkeer, van welke aard dan ook. Dit moet morgelijk zijn gelet op de leerschool die Europa reeds heeft doorlopen en die het een *modus vivendi* met het verschil heeft bijgebracht. Op deze wijze kan het Oude Continent haar wijsheid consolideren.

Naar onze mening is het niet zo een zinnige reflex zich terug te buigen op een nationaal kader als enige basis voor een politieke orde. Dit is de consequentie van het denken van GRIMM, MILLER en SCHMITT. Het is eerder nodig krachten te bundelen in een “community” ten aanzien van de uitdagingen voor de komende eeuw.⁷⁴ Eenheid in de verscheidenheid is nodig, niet alleen in het aanschijn van de heroïsche dood in de strijd zoals dat bij SCHMITT het geval was, maar ook in de uitdagingen van het alledaagse leven. Maar men moet opletten dat de opening van grenzen niet pathologisch ontaard, zoals reeds vermeld bij de bespreking van HABERMAS. Daarom is het aangewezen niet te vervallen in een al te utopisch geloof in de wereldstaat, die misschien wel eens onbestuurbaar zou kunnen zijn. In plaats van de “zondag van het leven” zou dat wel eens de Jongste Dag kunnen zijn.⁷⁵

⁷⁴ WEILER, J. H. H., *The Constitution of Europe, o.c.*, 324-357.

⁷⁵ Op de “wereldstaat” en de marginale rol die een begrip als nationaliteit daarin speelt, want geneutraliseerd, kan hier niet verder ingegaan worden. We verwijzen enkel exemplatief naar de volgende geschriften en auteurs, zie QUENEAU, R., *Le dimanche de la vie*, Paris, Gallimard, 1973, 244 p. Het einde van de geschiedenis speelt zich af in een grote wereldlijke entiteit, een wereldstaat waarin de vrije tijd heerst. QUENEAU was dan ook als romanschrijver beïnvloed door

Een medicijn tegen deze pathologie is een verstandige toepassing van het subsidiariteitsbeginsel . Zo wordt een evenwicht behouden tussen het overkoepelende en de samenstellende elementen van een politiek geheel aan gene zijde van de nationale staat.

Alexandre KOJÈVE en diens opvattingen over het einde van de geschiedenis zoals naar voren gebracht in KOJÈVE, A., *Esquisse d'une phénoménologie du droit: exposé provisoire*, Paris, Gallimard, 1981, 588 p. en *idem*, *Introduction à la lecture de Hegel*, Paris, Gallimard, 2003, 597 p. Ook bij KOJÈVE is het einde van de geschiedenis gekenmerkt door ethiek, techniek en *loisir*, vrije tijd. In dezelfde zin kan ook nog een opstel van Ernst JÜNGER worden vermeld waarin de opkomst van een wereldstaat ontwaard wordt, zie E. JÜNGER, "Der Weltstaat", in *idem*, *Werke-Band V*, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, s.d., 497-537 alsook *idem*, *Der Weltstaat: Organismus und Organisation*, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1960, 75 p. Een dergelijke wereld zal door SCHMITT afgewezen worden als een wereld waarin er geen politiek meer mogelijk is, als een inhoudsloze contradictie, zie MÜLLER, J.-W., *A Dangerous Mind. Carl Schmitt in Post-War European Thought*, New Haven/London, Yale University Press, 2003, 90-103.